

KAPITEL 8 / CHAPTER 8 ⁸
SLAVIC ARTEFACTS OF THE UPPER TYSA BASIN IN
ARCHEOLOGICAL MAP

DOI: 10.30890/2709-2313.2024-26-00-017

Вступ.

Як відомо, заселення слов'янськими племенами Центральної й Південно-Східної Європи належить до найбільш визначних подій всесвітньої історії середини I тис. н.е. Одним із історико-географічних регіонів, що був освоєний нашими предками, які рухалися на захід, було Верхнє Потисся. Територія, яка входить у це поняття, розташована в північно-східній частині Карпатського басейну й охоплює Закарпатську область України, Кошицький й Пряшівський самоврядні краї Словаччини, область Саболч-Сатмар-Берег Угорщини, Сату-Марський й Бая-Марський повіти Румунії. Відтворення історичного процесу названого регіону нерозривно пов'язано з проблемою дослідження окремих сторін матеріальної й духовної культури слов'янського етносу не тільки на території їх прабатьківщини, але й на її окраїнах.

Вивчення історії та культури слов'ян Верхнього Потисся виходить за рамки суто регіонального питання. Воно пов'язано із загальною проблемою дослідження особливостей матеріальної й духовної культури давніх слов'ян. Територія Східних Карпат та прилеглих до них земель була тим регіоном, де стикалися два світи - середньо- і східноєвропейський, межували фракійці й скіфи, кельти й даки, германці й слов'яни, а пізніше частина цього регіону - Верхнє Потисся - стало територією, де сусідами були східні й західні слов'яни. Ці землі відрізнялися фізико-географічним середовищем, характером господарства, специфікою історико-етнічного розвитку. Однак відмінності не перетворилися на абсолютний бар'єр на шляху культурних взаємовідносин населення цих регіонів.

Виклад основного матеріалу. Дослідження слов'янських артефактів регіону було започатковано ще в другій половині XIX ст. Т.Легоцьким -

⁸*Authors: Penyak Pavlo Stepanovych*

любителем-археологом, істориком, етнографом. У 1894 р. він провів розкопки на курганному могильнику в Кральовському Хлмці, через два роки - на могильнику в Зняцеві [44, s. 81; 46, s. 88 – 89]. Вже тоді дослідник правильно визначив їх етнічну належність, віднісши до таких, що належали давнім слов'янам. Заслугою Т.Легоцького стало те, що він, на протипагу угорським ученим кінця ХІХ - початку ХХ ст. першим висловив думку про заселення регіону слов'янами ще до приходу угорців.

Протягом 20-х - 30-х років ХХ ст. на вивченні слов'янської проблематики зосередили свою увагу Я.Ейснер, Я.Бем, Й.Янкович. У своїй фундаментальній праці академік Я.Ейснер визначив і датував випадково знайдені слов'янські речі на території Східної Словаччини й Підкарпатської Русі. Так, залізний меч з двосічним лезом і коротким перехрестям, знайдений в Арданові, він відніс до середньої доби городищ (ІХ - поч. Х ст.), а срібну гроноподібну підвіску з околиць Ужгорода визначив як візантійську прикрасу токайського типу [36, s. 252]. У 1932, 1938 роках директор Мукачівського земського музею Й.Янкович відкрив й частково дослідив тілопальний курганний могильник в околиці с.Червеньова, віднісши його слов'янам VIII – ІХ ст. [41, old. 290 – 301]. Розкопками Й.Янковича було започатковано вивчення слов'янських старожитностей Закарпаття.

Систематичні дослідження слов'янських артефактів Закарпаття розпочалися після Другої світової війни, яке пов'язується з Ф.Потушняком та К.Берняковичем. Заслугою першого були відкриті ним пам'ятки, які послужили джерелом для складання археологічної карти слов'янських старожитностей краю [14, с. 399 – 414; 15; 16]. Протягом 1947 – 1955 років К.Бернякович відкрив слов'янські поселення в околиці с. Червеньова, дослідив старожитності на Замковій горі і на Радванці в Ужгороді, вперше ввів у науковий обіг ряд слов'янських артефактів з фондів Закарпатського краєзнавчого музею (далі ЗКМ) [3, с. 39 – 48; 4, с. 435 – 45].

Новим етапом у дослідженні слов'янських пам'яток Закарпаття слід вважати 60 – 90-і роки ХХ ст., коли їх вивченням зайнялися експедиції ЗКМ

(С.Пеняк), Ужгородського державного університету (В.Котигорошко), ужгородської групи Інституту археології АН УРСР, згодом Інституту суспільних наук АН УРСР (нині Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України) (С.Пеняк) [11, с. 275 – 283; 7, с. 81 – 102]. У зонах новобудов краю було відкрито десятки нових слов'янських пам'яток, серед яких Берегово, Галоч, Холмок, Паладь Комарівці, Федорово, Чепа, Оросієво та багато інших. Вони послужили основною джерельною базою для відтворення історії слов'янського та середньовічного населення краю другої половини I тис. н.е. - перших століть II тис. н.е.

У дослідженні слов'янських артефактів Східної Словаччини значних успіхів добилися словацькі археологи. Цьому сприяло відкриття в 1951 році у м. Кошице філіалу Інституту археології Академії наук Словаччини, який очолив В.Будінські-Крічка. Крім працівників філіалу, широкомасштабні польові дослідження проводили вчені Кошицького й Пряшівського університетів, Михайловецького краєзнавчого музею. Це дозволило нанести на археологічну карту десятки нових пам'яток. Заслугою В.Будінські-Крічки, Я.Пастора, Я.Віздала, Ю.Береша, Я.Олекси, Я.Забойніка та багатьох інших стало виділення в окрему групу артефактів, пов'язаних із просуванням носіїв пшеворської культури у Верхнє Потисся, а також старожитностей пряшівської культури (III – V ст. н.е.), яка була визначена як підґрунття для формування слов'янських пам'яток VI – IX ст. [27, s. 5 – 58; 52, s. 26 – 47; 66, s. 87 – 96]. Словацькі вчені дотримуються думки, що перша хвиля слов'ян з'явилась у Верхньому Потиссі в ході їх руху до Подунав'я, а наступна пов'язана з появою в VI ст. в Карпатській улоговині аварів [31, s. 287]. Протягом VII – VIII ст. розвиток регіону відбувався у двох напрямках: у рамках слов'яно-аварського симбіозу, а також на території, яка включала область північно-східної Словаччини та східнославацьку низовину. На погляд словацьких учених, вона утворила разом з Прикарпаттям і територією гірської Тиси один культурний регіон [23, с. 9 – 10].

Слов'янська проблематика південно-західної частини Верхнього Потисся (область Саболч-Сатмар-Берег Угорщини) почала інтенсивно вивчатися лише на

початку 60-х років минулого століття. Тоді розпочалися роботи по будівництву та нарощуванню дамби по річці Тисі на ділянці між містом Вашарошнамень і с. Кішваршань [19, с. 10]. Так, А.Чісар обстежив територію, яка знаходилась по обидва боки дороги Вашарошнамень-Берегшурань, а також околиці бувшого райцентру Фехердярмат. У результаті пошуків на археологічну карту північно-східної Угорщини було нанесено ряд нових слов'янських поселень: Барабаш, Вамошатья-Керекхомок, Вашарошнамень-Гідроглобус, Гергельугорня-Макоча, Кішваршань-Хідері, Такош-Шимонтаг та ін. [19, с. 10]. Завдяки подальшим розвідкам і шурфуванню, які проводили А.Чісар, Д.Чаллані, П.Немет, І.Ерделі, Є.Сімонова, вдалося виявити ще ряд поселень, одне з яких - Орош було городищем. Протягом 1960 – 1964 років І.Ерделі та Є.Сімонова досліджували поселення IX – XI ст. біля с. Гергеіугорня. Воно стало першою слов'янською ранньосередньовічною пам'яткою на території Угорщини, яке вивчалось з археологічної точки зору [19, с. 10]. У 1975 р. Є.Сімонова провела рятувальні роботи на городищі біля с. Орош. Дослідниці вдалося встановити, що воно належало слов'янам у період приходу угорців (друга полов. IX ст.) і використовувалось як городище-схованка [18, с. 192 - 194]. Протягом 1992 – 1993 років при розкопках залишків слов'янського поселення на околиці м. Кішварда в одному з жител Е.Іштванович виявила кераміку кінця VI ст. [42, с. 169 - 172]. Це поки єдина на сьогоднішній день ранньослов'янська пам'ятка в області Саболч-Сатмар-Берег.

Учені Румунії визнають важливість вивчення слов'янських артефактів. Так, наприклад, І.Нестор підкреслював, що "...для нашої країни дослідження слов'янських старожитностей представляє винятковий інтерес, який впливає з того, що слов'яни зіграли особливу роль в етногенезі нашого народу" [49, с. 61 – 62]. Плідні дослідження слов'янської проблематики проводила М.Комша. Значна частина її публікацій присвячена шляхам проникнення слов'ян у карпато-дунайські землі, напрямкам руху антів й склавів, ареалу їх розселення. На її погляд, у Трансильванію слов'яни проникли не раніше середини VII ст. н.е., після зникнення гепідської культури. Одночасно з експансією частини

східнослов'янських племен із правобережжя Дніпра на південь проходило пересування іншої гілки на захід, яка досягла Потисся. Дослідниці вдалося виявити шлях розселення слов'янського угруповання, представленого керамікою празького типу. Серед останньої виділяються високі горщики із зрізаноконічним тулубом, трохи звуженим горлом й коротким вінчиком, найбільше розширення завжди припадає на верхню третину висоти. Розселення цього угруповання, на думку М.Комши, здійснювалось через верхньодністровські області із Західної Волині та із басейну Тетерева [33, s. 27].

Протягом 90-х років минулого століття слов'янські артефакти Байя-Марського та Сату-Марського повітів Румунії успішно вивчав румунський вчений І.Станчу. Завдяки його зусиллям було проведено розкопки поселення VI – IX ст. біля с. Лазурь Сату-Марського повіту. Крім цього, на археологічну карту було нанесено понад 20 нових пунктів слов'янських пам'яток на лівому березі Тиси й в басейні Красна-Сомеш [61, s. 71-93; 62, s. 245 – 263]. Як встановили румунські археологи, в південно-східній Трансильванії на початку VI ст., а потім у VII ст. н.е. у долині річки Муреш одна з груп слов'ян залишила по собі житла із зрубною конструкцією стін з глинобитними печами та керамікою, що виготовлена від руки [56, s. 163].

У свій час словацький вчений академік Я.Ейснер накреслив схему хронологічної класифікації слов'янських старожитностей Словаччини та суміжних регіонів, серед яких й Верхнє Потисся [34, s. 119 – 123; 35, s. 47-70]. Ця епоха отримала назву городищенської й за класифікацією вченого поділяється на ранню (600 – 800 роки), середню (800 – 900 роки) і пізню (950 – 1200 роки) [36, s. 37 – 38]. Результати багаторічних польових досліджень дали змогу дещо підкоригувати датування ранньої (550 – 850 роки) й середньої (850 – 950 роки) доби, а пам'ятки перед 550 роком визначити як передгородищенські [37, s. 120-157]. Нині слов'янські старожитності регіону поділяють на ранньослов'янські (VI – VII ст. н.е.) і давньослов'янські (VIII – IX ст. н.е.) [9, с. 320]. На наш погляд, перші варто назвати артефактами празько-корчакської культури, а другі - слов'янські ранньосередньовічні, оскільки саме такий поділ

у повній мірі відображатиме процеси слов'янізації регіону.

За результатами археологічних досліджень сьогодні можна стверджувати, що у Верхньому Потиссі зафіксовано понад 20 пунктів празько-корчакської культури. На території Закарпаття це поселення Берегово-Верке, Галоч-Біле Поле, Дідово-Кіштовтелек, Яноші (Іванівка)-Одьогашов, Холмок, поселення і могильник в Ужгороді [10, с. 22-49; 13, с. 203-208; 8, с. 348-349].

У Східній Словаччині поселення VI – VII ст. зафіксовані в основному в Кошицькому басейні. Це Нижня Мишля-Аламенев, Нижня Мишля-Молва, Жданя-Вишне поле. [40, s. 338]. З північно-східної Угорщини відомо поселення Кішварда [42, s. 165-183]. Значно більше пам'яток з матеріалами празько-корчакської культури виявлено на території північно-західної Румунії. Серед них поселення Пелешуй-Маре-Лігет, Лазурі-Лубі таг, Лазурі-Нодь Бела рет, Кулчу Маре-Золумезьо, Акош-Ратул луй Вереш, Бадон-Доаште, Залау-База Дромет, Залау-Бул. Міхай Вітезул, Залау-Фаркашдомб, Залау-Валеа Маті, Ташнад-Сере, могильники Пішколт-Гомокошдомб, Залау-База Дромет [64, s. 328]. Районом поширення артефактів празько-корчакської культури у Верхньому Потиссі є територія від верхів'я Тиси до межиріччя Серне-Боржави, у центральній частині регіону - це середня і нижня течія Ужа, на заході - середня течія Торіси [8, с. 348].

Слов'янські ранньосередньовічні старожитності (VIII – IX ст.) виявлені на всій території Верхнього Потисся за виключенням гирла Ріки - коліна Самоша. На Закарпатті серед основних назвемо поселення Буча, Вербовець, Великі Геївці, Заболоття, Зняцево, Матієво, Оросієво, Паладь Комарівці, Перехрестя, Ратівці, Федорово, Чапа, Червеньово I, II та багато інших; могильники: Червеньово, Зняцево [13, с. 205 - 209]. З одержаних даних стало можливим накреслити територію їх концентрації: верхів'я Тиси з правими притоками Ріка і Боржава, долини Латориці й Ужа з притоками, лівобережжя Тиси з районом, що прилягає до Великої угорської низовини.

На території північно-східної Угорщини це поселення Барабаш, Вамошатья-Керехомок, Вамошатья-Хоссухомок, Гергеіугорня-Макоча, Гергеіугорня-

Очкафалу, Марокпапі-Міцкез, Такош-Шимонтаг, Чарода, Вашарошнамень-Гідроглобус, Ільк, Кішваршань-Хідері, Паньола-Ашоттфок та інші, городище Орош [19, с. 14 - 18]. До найбільш цікавих пам'яток цього періоду у Східній Словаччині відносяться Бреков, Гнойне, Оборин, а також поселення, що розташовані на східнославацькій низовині: Вранов-над-Топльою, Дворянки, Блатне Ремети, Немцовце, Велке Тракани, Кошице-Шебастовце та інші, могилини Кральовські Хлмец, Топольовка [5, с. 89]. Старожитності VIII – IX ст. зафіксовані і в північно-західній Румунії, зокрема, Акиш, Диндештть II, Карей, Карча, Кулчу Маре, Кулчу Міц, Кеуаш, Лазурь II, Лепушел I, II, Петрово-Редунешть та ін. [56, с. 151 - 156].

Слов'янські поселення VI – VII ст. здебільшого розташовувались на похилих південних або східних схилах перших надзаплавних терас річок, їх приток, невеликих струмків, водоймищ поруч із джерелами питної води. Лише зрідка вони знаходяться на відкритих місцях високих плато. Вони розміщені групами на відстані 0,5 – 3 км одне від другого, невеликі за розмірами (0,5 – 1 га), кількість жител складає від 15 до 20, але відомі окремі з них як з меншою, так і більшою кількістю споруд. Невеликі розміри поселень цього періоду та їх тонкошаровість свідчать про відносну недовговічність існування. За результатами досліджень виділено по крайній мірі два типи планування: рядове й кучне. Правда, мала кількість розкопаних поселень VI – VII ст. у Карпатській улоговині та жител на них не дає можливості точно встановити тип планування. Чи житла на них були розташовані вуличним (рядовим) способом, чи споруджувались скупченням по три-чотири і більше, до яких примикали господарські споруди, нині встановити важко. Ті дані, які є в нашому розпорядженні, свідчать, що тут слов'яни застосовували другий спосіб, тобто скупчення невеликих груп поселень (від 3 – 4 до 7 – 8 жител) на відстані 1 – 3 км. Приклад цьому - це результати розкопок поселень Галоч й Холмок [13, с. 210].

Поселення VIII – IX ст. розташовувались у місцях, що були зручні для ведення рільництва, скотарства, заняття промислами. Вони зафіксовані на берегових схилах і терасах, площадках корінного берега, заплавних

підвищеннях. Площа не перевищувала 3 га. Однією із особливостей забудови поселень було їх гніздове розташування, при якому вони зосереджувались більш чи менш компактно групою у радіусі до 5 км від умовного центра гнізда. Під час розкопок поселення Гергельюгорня було встановлено, що житла розташовувались гніздовим способом, а біля них знаходилися господарські споруди, створюючи окремі житлово-господарські комплекси [38, s. 379 - 380]. Можна погодитися з думкою молдавського вченого І.Рафаловича, що гніздовий характер розташування поселень диктувався як військовою необхідністю, так і пов'язується з патріархальним, соціальним і господарським ладом ранніх слов'ян [17, с. 51].

Як відомо, одним із важливих та найбільш цінних археологічних артефактів є житло. У його характері, спорудженні, конструкції, облаштуванні та оздобленні віддзеркалено не лише природне середовище, генезу продуктивних сил, але й етнічні риси, духовне надбання й уявлення. Аналіз слов'янських жител Верхнього Потисся, проведений багатьма дослідниками, свідчить, що вони були винятково напівземлянкового типу [12, с. 174-181; 22, с. 235-244; 63, s. 245-263]. Як правило, долівка таких жител знаходилась нижче рівня денної поверхні в середньому на 0,3 – 0,7 м. Інколи глибина була ще менша, коливаючись у межах 0,2 – 0,4 м. Невелика заглибленість у землю свідчить про те, що частина стіни піднімалася над поверхнею, а перекриття спиралися не на земляні краї котловану, а на самі стіни. Тому житла такого типу прийнято називати напівземлянками.

Багаторічними дослідженнями встановлено, що підквадратні напівземлянки у Тисо-Дунайський басейн, і, в тому числі до Верхнього Потисся, потрапили в період розселення давніх слов'ян на Балкани й до Центральної Європи у VI – VII ст. Нові поселенці принесли й один із важливих компонентів матеріальної культури - житлове будівництво. Поряд з підквадратними напівземлянками на теренах Верхнього Потисся протягом VIII – IX ст. ввійшли в побут споруди вузької видовженої та овальної форми з глинобитними печами й відкритими вогнищами, а традиційна підквадратна напівземлянка доживає до початку XI ст.

Житла VI – VII ст. в плані прямокутні, близькі до квадрату. Розмір їх сторін, точніше, сторін котлованів був наступним: на поселенні у Галочі 3,9 x 3,8 м; 3,8 x 3,4 м; у Берегові 3,5 x 3,2 м [12, с. 175]. Долівка таких жител була материкова (земляна), рівна, інколи обмазана глиною. На поселенні Лазурь житла були квадратної або прямокутної форми, площею 12,3 – 21 м². Глибина житлового котловану складала 0,4 – 0,8 м, орієнтація за стінками або кутами за сторонами світу [60, с. 272 - 275].

У житловому будівництві засвідчено два типи конструкцій стін: зрубну й стовпову. На сьогодні зібрано значну кількість матеріалів для аргументованого висновку про те, що як зрубна, так і стовпова конструкція використовувалась на одних і тих же поселеннях. Не підтвердилася думка про їх існування протягом якогось проміжку часу, тобто зрубною раніше за стовпову або навпаки. Вони, ймовірно, співіснували. Наприклад, у Галочі зафіксовано по одному житлу із зрубною та стовповою конструкцією стін. У Берегові засвідчено одне зрубне та три каркасно-стовпових житла [12, с. 175-181]. На погляд дослідників, перевага стовпових чи зрубних стінок у ранньосередньовічних слов'янських житлах є не хронологічною ознакою, а даниною певним традиціям, певній моді, притаманній кожному поселенню зокрема [1, с. 36]. При спорудженні житла із зрубною конструкцією в котлован опускався дерев'яний зруб, будівля із стовповою конструкцією робилася з плах або жердин, притиснутих до земляних стінок. В обох випадках стіни ззовні були присипані землею, а їхня висота залежала від глибини котловану.

Одним із визначальних елементів житла вважається опалювальна споруда. Протягом VI – VII ст. слов'яни, які заселили Верхнє Потисся, використовували печі-кам'янки, глинобитні печі, відкриті вогнища. Печі, що були складені з каменів на рівні долівки, мали прямокутну, рідше підковоподібну форму, розміри яких коливалися від 0,8 – 0,9 м до 1 – 1,2 м, площа біля 1 м². Нижня частина печі споруджувалася із великих, частіше плоских каменів, а верхня із дрібних. Вони будувалися без використання сполучного матеріалу, хоч інколи щілини між каменями замазувалися глиною або забивалися фрагментами

пошкодженої кераміки чи дрібними каменями. При спорудженні печі найбільш уживаним видом каменю був андезит-базальт й пісковик [13, с. 211].

Глинобитні печі зі сферичним куполом ліпилися з глини. Для їх спорудження спеціально виготовлявся дерев'яний каркас із кілків і прутів, який обмазувався глиною. Після обпалювання стінок печі він згорав, залишаючи лише дерев'яні відбитки. Уламки печини з такими відбитками зафіксовано в Червеньові, Паладь-Комарівцях, Оросієві [13, с. 211]. На поселенні Лазурь у переважній більшості жител у північному куті містився останець, в якому вирізалася нижня частина глинобитної печі. В плані вона була підковоподібної форми розміром 0,5 – 0,6 x 0,4 м, зверху надбудовувався глинобитний купол, верхня частина якого виступала над рівнем житлового котловану [63, с. 285].

Було встановлено, що місце розташування опалювальної споруди залежало від її типу. Печі-кам'янки й глинобитні печі здебільшого знаходилися в одному з кутів житла навпроти входу в житло (Галоч), відкриті вогнища - в центрі житла або біля однієї з бокових стінок (Холмок). Разом з тим є випадки, коли в одному житлі було виявлено два типи опалювальних споруд - піч-кам'янку й відкрите вогнище (Берегово, житло № 1, Галоч, житло № 2 [10, с. 96]. Інколи печі виносилися поза межі житла (Холмок), ймовірно, що ними користувалися в літній час.

Через глибоку оранку верхня частина печі, як правило, не збереглася, але думається, що вона мала відповідне склепіння. Топочна камера перекривалася великими плоскими каменями або склепінням, що було зроблено з невеликих каменів. Отворів-димарів не зафіксовано, дим виходив через топочний отвір. У житлі № 1 Дідова II, окрім печі-кам'янки, складеної у північно-західному куті, були зафіксовані дві одноярусні глинобитні печі, розміщені за межами житлового котловану [8, с. 351]. До їх конструкції входили глиняні яйцеподібні бублики, названі вченими "хлібцями". Останні використовувалися для спорудження склепіння печей як своєрідний будівельний матеріал. Більш аргументованим, на наш погляд, виглядає пояснення про визнання за ними символічного навантаження, що пов'язане з культом урожайності, який

характерний для землеробських племен.

На ранньослов'янських поселеннях Східної Словаччини єдиним типом жител були напівземлянки підквадратної в плані форми з пічками-кам'янками чи вогнищами з викладеним камінням [26, s. 367-370]. Як правило, кам'янки знаходились у північно-східному чи північно-західному куті житла, у деяких випадках була зафіксована передпічна яма. Печі однотипні, прямокутні чи квадратні в плані, складені із дрібних чи великих каменів без скріплюючого розчину. Як зазначав чеський дослідник Л.Скружний, кам'янки споруджувались на рівні долівки, іноді знаходилися в заглибленні чи їх черинь був припіднятий над долівкою на 0,15 – 0,30 м [58, s. 237]. Кам'янки на території Словаччини доживають до кінця XII – початку XIII ст., хоч у IX – X ст. їм на зміну приходять глинобитні печі. Румунський вчений М.Русу дійшов висновку, що у VI ст. н.е. у північно-західну Румунію одна з груп слов'ян принесла з собою тип житла з підбійною куполоподібною піччю, яка виходила за межі внутрішнього приміщення напівземлянки. На його думку, даний тип житла був характерний для слов'янського етносу і не може пов'язуватися з будь-яким автохтонним населенням [57, s. 237].

Протягом VIII – IX ст. у Верхньому Потиссі зростає чисельність неукріплених поселень у низинних районах, поступово освоюється передгір'я, а на північному заході й гірська зона. Їх місцезрештування, топографія, планування мають багато спільного з поселеннями попереднього часу, тим більше, що окремі з них (Лазурь, Холмок) з'явилися в VI – VII ст. [9, с. 322]. На окремих поселеннях було зафіксовано гніздове планування жител з розташованими біля них господарськими спорудами (Федорово, Пийтерфолво, Оросієво та ін.) [7, с. 92]. За загальною конструкцією, облаштуванням внутрішнього інтер'єру житла цього етапу продовжують традиції попереднього періоду. Це напівземлянкові споруди із зрубною та стовповою конструкцією стін, з котлованом підквадратної або прямокутної форми, зустрічаються також овальної або видовженої в плані форми. Останні, наприклад, були зафіксовані на поселеннях Холмок й Вашарошнамень-Гергеліугорня [10, с. 77; 39, s. 310].

На території Східної Словаччини крім підчотирикутних у плані напівземлянок зустрічалися витягнуті продовгуваті чи овальні в плані об'єкти. При їх визначенні та інтерпретації словацький вчений Д. Чаплович виділив групу з поглибленими об'єктами, які мали в плані неправильно продовгуваті обриси [65, s. 402]. Вони були зафіксовані як на пам'ятках VIII – IX ст., так і більш пізнього періоду. Аналогічні вузькі, заглиблені в землю житла були виявлені на Закарпатті (Червеньово, Зняцево) [10, с. 23, 28, 30, 37, 40].

В Ужгороді на Радванці було досліджено житло напівземлянкового типу, житловий котлован якого мав розміри 4,5 x 4,2 м, глибина 0,4 м. Про те, що це було житло зі стовповою конструкцією стін, свідчать вісім ямок діаметром 0,2 м, глибиною 0,3 м на долівці житла [3, с. 48]. На поселенні Сомоторська гора було вивчено три житла напівземлянкового типу зрубної конструкції з вогнищами в одному з кутів. Середній розмір жител складав 3,8 x 2,2 м, глибина 0,3 – 0,4 м [51, s. 830].

У розглядуваний період новим конструктивним типом стала поява наземних споруд із каркасно-глинобитною конструкцією стін, ілюстрацією чого є житло № 2 поселення Летушел. У плані воно було прямокутне, по його периметру 4,5 x 3,1 м було зафіксовано шість стовпових ямок, у центрі житла знаходилось овальне вогнище [60, s. 274-279]. У внутрішній обстановці жител істотних змін не відбулося. Продовжують співіснувати глинобитна піч, піч-кам'янка й вогнище. Вони знаходилися в кутах жител і були повернуті устям вздовж однієї зі стін. На поселенні Гнойне (біля м. Михайловце) було виявлено різні за конструкцією опалювальні споруди: печі-кам'янки, глинобитні печі, вогнища, а в деяких житлах вони були відсутні. На погляд дослідників, тут існували опалювальні пристрої нової конструкції, які споруджувалися над долівкою на підвищених підмостках. Вони першими руйнувалися під час оранки, тому від них не залишилось слідів [67, s. 28]. Майже у всіх житлах поселення Вашарошнамень було зафіксовано залишки глинобитних печей, черинь яких викладався з кам'яних плит або фрагментів кераміки. Наприклад, над однією з опалювальних споруд житла № 7 знаходилась жаровня для підсушки зерна [22,

с. 235-244].

На поселеннях Вовчанське, Чапа, Неветленфолу, Оросієво, Вербовець, Матієво опалювальні споруди були представлені двома типами: закриті (глинобитні) й відкриті (вогнища). Глинобитні опалювальні пристрої споруджувались одночасно з будівництвом ямної частини житла, причому нижня частина печі вирізалася із материкового останця, а верх доліплювався глиною [7, с. 94]. До складу останньої для міцності конструкції добавлялися дрібні камені. Середні розміри основи печей 1,0 x 0,8 м. Зовнішня частина прямокутної чи овальної форми, а внутрішня, топчна - підковоподібна. Черинь трохи заглиблений у дно споруди. Відкриті опалювальні споруди представлені вогнищами, причому більшість з них викладена каменями. У плані вони мали овальну чи округлу форму, середній розмір 1,5 x 1,3 м [7, с. 94]. Глинобитні печі й вогнища займали в основному центральну частину приміщення, аналогічні опалювальні пристрої існували на території західних слов'ян.

Поряд з неукріпленими поселеннями, на території Верхнього Потисся засвідчено існування ряду городищ VIII – X ст. Це насамперед ті, що розміщені в північно-західній частині регіону: Спішські-Томашовці, Сміжани, Обішовці, Шаришські Соколовці [2, с. 204-207]. Наприклад, городище Спішські-Томашовці було споруджено у VIII ст. і складалося з двох частин: земляного валу з кам'яною конструкцією і зовнішньої кам'яної стіни з воротами. На погляд дослідників, у разі небезпеки воно служило сховищем для населення навколишньої округи. Укріплені поселення Шаришські Соколовці й Обішовці датуються IX – X ст. і виконували не тільки захисну функцію, але й були адміністративними центрами [2, с. 204-207]. У південно-західній частині регіону угорськими вченими встановлено існування городища IX ст. Орош, яке розташовувалося за 4 км на північний схід від с. Орош. У плані воно мало близьку до овальної форму. Як показав розріз валу, він не містив жодних дерев'яних конструкцій і був споруджений із землі, яка виймалася при будівництві рову [18, с. 192-194].

Важливою складовою археологічної карти Верхнього Потисся є поховальні

пам'ятки. Останні протягом VI – IX ст. акумулювали в собі цілий комплекс дій, пов'язаних із вшануванням предків та піклуванням про них у загробному житті. Археологічні артефакти свідчать, що на середину I тис. н.е. у слов'ян сформувався традиційний поховальний ритуал з тілопальним способом поховання. У зв'язку з їх розселенням на Балкани та до Центральної Європи він зазнав істотних змін.

У традиційному тілопальному способі поховання виділяються безкурганний (грунтовий) й курганний. Серед безкурганних тілопальних поховань у регіоні відомо три пам'ятки: Ужгород, Пішколт-Гомокош-домб, Залау-База Дромет, які датуються VI – VII ст. Для урнових тілопальних поховань притаманним було розміщення останків від кремації в урнах або їх нижніх частинах-денцях. В Ужгороді на місці кар'єру цегельно-черепичного заводу на глибині 1,5 м робітники натрапили на велике вогнище, від якого залишилися сліди у вигляді скупчення попелу, деревного вугілля та обпаленої глини [14, с. 412]. У центральній частині вогнище було вимощене кам'яними плитами. Посередині вогнища знаходився горщик, наповнений перепаленими людськими кістками й попелом. Зверху посудина була прикрита великим фрагментом кераміки. На відстані 50 м від першого знаходилося друге поховання. Урна, наповнена людськими кістками, лежала на вимощеній кам'яними плитами площадці, а поруч знаходився розбитий горщик [14, с. 413]. Кам'яна площадка була вкрита шаром попелу і деревного вугілля товщиною до 0,3 м.

Під час дослідження кельтського некрополя в Пішколті було відкрито 7 ґрунтових кремаційних поховань з глибиною могильних ям від 0,4 до 1,3 м. У похованні № 21 залишки кремації були зсіпані в урну празького типу. Разом з кістками була знайдена пряжка аварського типу, що дозволило датувати відкриті поховання VII ст. н.е. [48, с. 6 -7].

Інша група поховальних пам'яток репрезентована курганными могильниками з тілоспаленням. Це два некрополі в Кральовському Хлмці, курганні могильники в Червеньові і Зняцеві, два кургани в Стреді-над-Бодрогом, могильники в Сомешені і Нушфалеу [30; 10, с. 81-89; 50, с. 206-208; 25, с. 176;

32, s. 71-74; 49, s. 49-64]. Як правило, вони розташовані на рівнині біля поселень, займаючи в середньому площу від 1 до 5 га, на якій могли розташовуватись від 20 до 90 курганів. На могильнику в Кральовському Хлмці кургани складали чотири групи з 66 курганів, з яких 33 були досліджені [30, s. 7-8, 72]. У Червеньові приблизно з 40 насипів розкопано 19 [10, с. 81-85].

Кургани розміщені безсистемно, неподалік один від одного. Насипи мають різну висоту і діаметр, у середньому їх розміри коливаються від 0,2 – 0,3 до 2,5 м, діаметром від 3 – 8 до 15 – 18 м. Зафіксовано окремі кургани, наприклад, у Нушфалеу, діаметром від 20 - 30 м, висотою 5 – 8 м [6, с. 96]. Спалення тіла проводилося на стороні, на спеціально відведеному для цього місці. Воно, як правило, знаходилося поблизу могильника або на його окраїні. Таке місце, наприклад, було зафіксовано за 150 м від могильника в Червеньові [10, с. 99]. У зв'язку з тим, що воно не досліджувалося, немає підстав говорити про існування спеціальних споруд для проведення кремації. У кургані № 14 Кральовського Хлмця було зафіксовано спалення на місці поховання. [30, s. 82]. Вірогідно, що сюди можна віднести і курган № 5 у Червеньові, де була простежена ділянка землі, обпалена до червоного кольору [10, с. 89].

У курганному тілопальному обряді виділяються ряд типів: урновий, ямковий, на давньому горизонті, у дерев'яних домовинах. В окремих курганах прослідковується поєднання ритуалу двох або трьох типів. Урновий тип характеризується розміщенням очищених від залишків кострища людських кальцинованих кісток у посудину-урну з подальшим її розміщенням на давньому горизонті підкурганної площі. Його відкриття належить Т.Легоцькому на Кральовсько-Хлмецькому могильнику і Й.Янковичу в Червеньові [45, s. 278-279; 41, old. 293-294]. При ямковому типі тілопального ритуалу спалені кістки небіжчика, очищені від кострища, поміщали в ямки, що були вириті на давньому горизонті підкурганної площі. Наприклад, у кургані № 4 на Кральовсько-Хлмецькому могильнику останки від кремації знаходилися у кількох ямках, були ретельно перебрані і відокремлені від залишків багаття: попелу, деревного вугілля [25, s. 151-154]. Поховання на давньому горизонті передбачало

перенесення останків від кремації на місце спорудження ґрунтового насипу. Ці останки складались або із залишків багаття разом з перепаленими кістками, або переносились сюди в очищеному вигляді.

Ще один тип поховання останків кремації - курганні з дерев'яними конструкціями. У ньому виділяються два варіанти: по-перше, спорудження під курганним насипом прямокутного дощатого зрубу, у який зсипали спалені людські кістки й супровідні ритуальні речі, а потім перекриття дошками або кам'яними плитами. Могильник із таким способом поховання вивчався у Нушфалеу [32, s. 71-74]. По-друге, над похованнями в неглибоких ямах, виритих у материку, споруджували дерев'яні помости. Згідно з ритуалом, у центр помосту ставили урни з прахом, а по краях насипали пригоршні спалених людських кісток із ритуальними речами. Могильник із таким способом поховань досліджено в Сомешені [47, s. 92-98].

Під впливом культурного підґрунтя новозаселених територій, поховального ритуалу місцевого й сусіднього населення традиційний слов'янський втрачав старі і набував нових деталей, що привело до заміни тілопального на тілопокладальний спосіб поховання. Він передбачав поховання тіла небіжчика в ямах, виритих у землі. Небіжчик лежав в ямі на спині з витягнутими на бедрах руками головою на захід. Ями здебільшого мали прямокутну форму, розміри коливалися від 1,7 до 2,1 м довжини і 0,6 – 1,1 м ширини. Некрополі з тілопокладенням були, вірогідно, перехідним етапом до християнських поховань у дерев'яних домовинах. Так, наприклад, на могильнику в Барці (Східна Словаччина) було виявлено 8 таких поховань [43, s. 604-608]. Недалеко міста Аюд було досліджено могильник, на якому кістяки лежали в неглибоких могильних ямах у витягнутому положенні, на спині, головою на захід [21, с. 322].

Частина слов'янських поховальних пам'яток у Верхньому Потиссі зафіксована на слов'яно-аварських могильниках у північно-західній частині регіону. Це переважно кургани з тілопокладенням (Барца, Всехсватих, Шебастовце), які датуються VII – VIII ст. Тільки на могильнику у Всехсватих,

крім тілопокладень, виявлено поодинокі поховання з тілоспаленням, які знаходилися в урнах і зібраними у пригоршні [53, s. 357- 363].

Поряд зі збереженням слов'янського поховального ритуалу в другій половині IX ст. в північно-західну частину Верхнього Потисся проникає християнський обряд. Це підтверджується фіксацією трьох поховань з городища в Спішські-Томашовці й п'яти могил із Смішан. Тут знайдено типово великоморавські прикраси (срібні гроноподібні сережки), ножі, ножиці, сокиру з "бородою" ("bradatice") з вузьким робочим лезом [2, с. 204-207; 59, s. 30, 267].

Матеріальна культура слов'ян Верхнього Потисся доволі одноманітна і головним чином представлена керамікою. Остання виступає маркером для визначення культурно-хронологічної належності пам'яток. За технікою виготовлення вона поділяється на ліпну й кружальну. Ліпний посуд виготовлявся із глини з домішками дресви, шамоту, піску. Він товстостінний, з бугристою поверхнею, коричневого кольору, орнамент зустрічається тільки в окремих випадках [5, с. 103]. Гончарних глин, придатних для виготовлення посуду, в регіоні було достатньо. Підготовка глини до формування полягала в її змочуванні і ретельному перемішуванні. Залежно від жирності, до неї додавали жорству, шамот, січену солому чи траву, дрібнозернистий пісок, інколи слюду. Відповідно до складу тіста її можна поділити на кераміку, в тісті якої є домішки жорстви, шамоту, рослин; кераміку з тістом з домішками дрібнозернистого піску, інколи слюди; кераміку, виготовлену з гончарної глини з домішками просіяного дрібнозернистого піску. Домішки в тісто робили його більш грубим, зернистим і додавалися до жирної глини для запобігання втраті форми і трісканню при обпалюванні [13, с. 222].

Кераміка VI – VII ст. виготовлялася ручним способом. Тістом для неї служили жирні глини з домішками жорстви, шамоту, січеної трави, соломи. Домішки робили поверхню шершавою, горбкуватою. Інколи поверхня загладжувалася тонким шаром глини. Колір охристо-коричневий, темно-сірий, чорнуватий. Випал нерівномірний, слабкий. Переважаючою формою посуду був горщик яйцеподібної й опуклої форми празько-корчакського й близького до

нього типу. У свій час на території колишньої Чехословаччини його виділив І.Борковський, віднісши до нього ліпні неорнаментовані посудини з витягнутим і розширеним у верхній частині тулубом та короткими прямими або ледь відігнутими назовні вінцями [24, s. 64]. Такі горщики відомі з поселень Ужгород, Холмок, Лазурь, Кішварда, Залау та ін. На території Східної Словаччини протягом VI - IX ст. ліпна кераміка представлена головним чином простим, лише зрідка прикрашеним горщиком з низьким, рівним, почасти слабо відігнутим вінчиком чи з S-подібним профілем верхньої частини [5, с. 110].

Складовою частиною керамічного комплексу були сковорідки і жаровні. Засвідчено існування двох типів сковорідок: з прямим вертикальним і косим бортиком, середній діаметр 17 – 24 см, товщина денця 1 – 1,5 см, висота бортиків 2 – 2,3 см [13, с. 223]. Жаровні представляли собою масивні плоскі прямокутні вироби з товстими бортиками довжиною 0,8 – 1,1 м, шириною 0,5 – 0,6 м, висота бортиків 8 – 12 см, товщина дна 3,5 – 4 см [10, с. 134-135]. Фрагменти жаровень зафіксовано в Ужгороді, Холмоку, Лазурі. У давніх слов'ян вони служили для сушіння зерна перед помолом. Чеський археолог Я.Скружний, який вивчав призначення сковорідок і жаровень, час їх появи відносив до VI – VIII ст. [58, s. 245-246].

Період VIII – IX ст. характеризується якісними змінами в техніці й технології виробництва кераміки. На переломі VII – VIII ст. і в першій половині VIII ст. ще відчутним був вплив ліпної техніки попереднього періоду. Так, денце та більша частина тулуба виготовлялись ліпним способом, а шийка з вінцями підправлялась на ручному гончарному крузі. Ліпний посуд виготовлявся з місцевих пластичних глин з використанням стрічкової техніки. З другої половини VIII – IX ст. відбувається перехід до виготовлення посуду на легкому гончарному крузі. В тісто домішується грубо- і дрібнозернистий пісок, інколи слюда. Поверхня шершава, бугриста, охристо-коричнювата, випал нерівномірний. Нерівномірність випалу свідчить про відсутність спеціальних споруд для таких операцій. Ймовірно, випал кераміки відбувався на вогнищах чи в печах, тобто в спорудах, які використовувались для приготування їжі й для

інших потреб. Стінки посудин ще порівняно товсті 0,7 – 0,9 см, біля денця 1,2 – 1,8 см [13, с. 224].

Кераміка цього періоду кухонна, яка представлена горщиками, сковорідками, мисками. Найбільш поширена форма - це горщик трьох типів: видовженої, приземкуватої, опуклобокої форми. Вінця добре профільовані, бувають заокруглені, плавно розігнуті, косозрізані. На погляд дослідників, у керамічних комплексах VIII – IX ст. за способом виготовлення можна виділити дві групи кружального посуду. Горщики першої формувалися на крузі з малими обертами (ручному) з тіста з додаванням шамоту або крупнозернистого піску [9, с. 329]. Посуд цієї групи відноситься до так званого подунайського типу кераміки й датується VII – IX ст. [55, s. 72]. До іншої групи зараховано горщики, для виготовлення яких застосовувався круг з більш частими обертами (ножний спосіб), використовувалось тісто виключно з домішками дрібнозернистого піску і датується такий посуд IX ст. [7, с. 96-98]. У північно-західній частині регіону кераміка, що виготовлена на крузі, представлена в основному горщикоподібним посудом зі слабо чи сильно відігнутим вінчиком, по краю швилше заокругленим ніж зрізаним, в окремих випадках потовщеним, з яйцевидним чи бочкоподібним корпусом й відтягнутим іноді дном [5, с. 106]. Напроти вагу ліпній, гончарна кераміка майже вся орнаментована. Візерунок у вигляді багаторядних хвилястих й прямих ліній, а також їх комбінацій наносився паличкою чи гребінчатим штампом зверху до придонної частини.

Наявність слов'янських поселень у найбільш придатних для землеробства місцевостях, однакові топографічні умови, в яких знаходилися синхронні поселення Закарпаття, Східної Словаччини, області Саболч-Сатмар-Берег, північно-західної Трансильванії разом із знайденими на них знаряддями праці є свідченням того, що основною галуззю господарства мешканців Верхнього Потисся протягом другої половини I тис. н.е. було рільництво. Серед сільськогосподарських знарядь, виявлених під час розкопок, інтерес викликають два залізні чересла й леміш, знайдені ще Т.Легоцьким у с. Заділ (Східна Словаччина). Наральники виявлено у Смішанах, Чингові, Оборині, Федорові,

Пийтерфолво, Лазурі [8, с. 361;13, с. 218; 28, s. 143-151; 66, s. 365-366]. Наральник з Федорова, наприклад, був виготовлений з цілої залізної пластини, мав довжину 12,3 см, ширину - 5,5 см, довжину леза - 6,8 см. [7, с. 97].

Крім сільськогосподарських знарядь, знайдено й знаряддя для переробки продуктів землеробства. Це, наприклад, жорна, що виявлені в Ужгороді, Берегові, Холмоку. Зміни в рільництві настали після того, як для обробітку землі почали використовувати плуг. Знахідки чересел (Заділ), лемешів (Чингов) є незаперечним доказом існування плуга. Існували різні види ручних засобів для обробітку землі, серед яких мотика і заступ. У гірських районах вони були основним землеробським знаряддям. І тому не дивно, що мотика, наприклад, була знайдена на поселенні у Смішанах, яке розташовано на висоті 650 м над рівнем моря [28, s. 147]. Про форму заступа можемо судити на основі знахідки з Мукачева. Це дерев'яна лопата, робочі краї якої були окуті залізом [13, с. 218]. Вона використовувалась на малих ділянках для городніх робіт.

Археологічними розкопками засвідчено лише поодинокі зерна злаків, які вирощувались, однак спираючись на аналогії із сусідніх регіонів Центральної Європи, можемо стверджувати, що населення Верхнього Потисся сіяло пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо. Так, під час розкопок поселення Паньола серед злаків була зафіксована полова ячменя й дрібна чечевиця [19, с. 55]. Для збирання врожаю використовували серпи й коси. На території Закарпаття відомі два місця їх знахідок: один із скарбу в Брестові і два з Берегова [10, с. 114]. За допомогою ручних ротаційних млинів, які склалися з двох плоских жорнових каменів, мололи зерно. Вони зафіксовані в Брекові, Ужгород-Галагов [9, с. 331]. На поселенні Вранов-над-Топльою було виявлено піч куполоподібної конструкції для випікання хліба, залишки якої перекивалися уламками жерновів [5, с. 89].

Значну роль у господарському житті слов'янських племен Верхнього Потисся відігравало тваринництво (прижитлове й відгінне). Остеологічний матеріал свідчить, що розводили як велику, так і дрібну рогату худобу, приклад чому є матеріали розкопок поселення Гергеіугорня [19, с. 55]. Серед кісток

домашніх тварин переважають кості бика, свині, кози, коня, вівці. [10, с. 115]. Про таку галузь як вівчарство свідчать знахідки пружинних ножиць із Зняцева, Червеньова, Пийтерфолво, Берегова, Оборина, Смішан та ін. [13, с. 218; 66, s. 377; 28, s. 150].

Певного ступеня розвитку в регіоні досягла металургія й металообробка, які мали тут давні традиції. Сировиною для виплавки заліза слугувала болотна руда, що залягала неглибоко від поверхні землі або на дні боліт та водойм та містила від 18 до 40 % заліза. Сліди залізоровної справи у вигляді округлих шматків залізних криць, шлаків, сопел засвідчено в Ужгороді на Радванці, Червеньові, Холмоку, Берегові, Чепі, Пийтерфолво. Наприклад, у Червеньові було відкрито фігурну яму, де знайдено кілька шматків залізної криці, шлаки, фрагмент глиняного сопла [13, с. 220]. Навколо поселення, розташованого в болотистій місцевості, існували значні запаси болотної руди. На згаданих вище поселеннях ми маємо справу з примітивним способом плавки заліза у відкритих ямах.

У VIII ст. у північно-західній частині регіону у виробництво заліза включається такий район, як Спіш, де виникають ряд городищ, основним завданням яких була не тільки розробка рудних запасів, але й їх охорона [2, с. 206]. Обробці кольорових металів сприяла місцева сировинна база. Ювелірні вироби виготовлялися з бронзи й срібла, іноді - золота. Місцеве виробництво представляли копії зразків срібних підвісок, що були виявлені на могильнику в Крайовському Хлмці, а також пряжки, підвіски, браслети з Малої Копані, Червеньова, Ужгорода та його околиць [13, с. 225]. Сережки-лунниці з зіркоподібною привіскою були зафіксовані у Крайовському Хлмці й Лазурі, а персні, бронзові пояси та бляшки кінської зброї - в основному на слов'яно-аварських могильниках [30, s. 54, 71; 61, s. 77; 29, s. 208-214; 54, s. 83-122].

Наявність достатньої кількості різних сортів каменю давало змогу слов'янському населенню використовувати його для спорудження опалювальних споруд, будівництва залізоплавильних горнів (Ужгород-Замкова гора), виготовлення жорен з пористих вапнякових порід (Ужгород-Галаго, Берегово, Холмок, Сомотор, Дворянки). Для виготовлення точильних брусків

застосовувався пісковик та інші кременисті породи каменю.

На слов'янських пам'ятках регіону зафіксована певна кількість виробів з кістки. Наприклад, ніж з орнаментованою кістяною накладкою походить з Берегова, в Ужгороді на Радванці виявлено кістяну лопатку, ймовірно, знаряддя гончара для загладжування керамічних виробів, кістяну підвіску та кілька заготовок з рогу та пустотілої кістки. Гральний кістяний кубик з випаленими отворами знайдено в Ужгороді на Радванці [13, с. 226].

До важливих домашніх промислів відносяться прядіння й ткацтво. В домашніх умовах виготовлялися льняні, конопляні та вовняні тканини. Про прядіння свідчать знахідки пряслиць, які виявлені майже на всіх поселеннях, де проводилися розкопки (Ужгород-Радванка, Галоч, Червеньово, Оросієво, Вранов-над-Топльою, Блатне Ремети). Обробка льону й конопель нічим не відрізнялась від способу, який ще й понині застосовується в гірських районах Карпат. Коноплі мочили, сушили, терли, гладили, готували з них повісмо (куделю).

Результати вивчення слов'янських артефактів Верхнього Потисся дають змогу висвітлити й окремі елементи соціальної організації тогочасного суспільства. У другій половині I тис. н.е. у верхньопотиських слов'ян її основу складала сусідська община, яка базувалась не на принципах спорідненості, а на територіальній основі. Вона об'єднувала групу окремих господарств, що знаходились по сусідству, частина з яких зберігала ще характер родової общини. У процесі соціально-економічних змін сусідська община розпалась на окремі патріархальні сім'ї, що займали певні групи жител, були пов'язані планіграфічно, вели своє господарство колективно всередині групи та індивідуально по відношенню до інших таких же груп, основу якого складало рільництво [1, с. 48]. Індивідуальне землекористування при збереженні колективної власності на землю було характерною особливістю землеробських суспільств у період, перехідний від родових відносин до класового суспільства. Існування у Верхньому Потиссі відокремлених у господарському відношенні окремих сімей досить добре фіксується археологічними знахідками. Особливо

чітко індивідуальний характер господарства простежується на поселеннях у Холмоку, Червеньові, Лазурі та ін. Вони представлені невеликими, розрахованими на 3 – 4 чоловіка, житлами, поруч з якими знаходились підсобні споруди. Останні разом з житлами складали господарсько-побутові комплекси невеликих родин. Крім цього, засвідчено існування груп (гнізд) жител, розміщених неподалік одне від іншої. На погляд учених, існування гнізд жител відбиває наявність патронімії, яка складалась з 2 – 10 малих шлюбних сімей [20, с. 130-131].

Ряд писемних джерел, таких як "Аннали Франкські", "Баварський географ", дозволяють стверджувати, що в VII – IX ст. у Верхньому Потиссі однією з форм суспільної організації були Славинії. Насамперед йдеться про союз ободритів (на р. Бодрог), названий в "Анналах" під 824 роком як незалежний. Ймовірно, в це об'єднання входили слов'янські угруповання з центрами в Ужгороді, Угочі, Земплині. До ужгородського гнізда входили слов'янські поселення, виявлені на території міста (Радванка, Галагов, Горяни, Доманинці) та його околиць: села Оноківці, Оріховиця, Галоч, Паладь Комарівці, Ратівці. Найдавнішими слов'янськими артефактами в Ужгороді є поселення й могильник з тілопальними похованнями в західній частині міста (вул. Загорська), датовані VI – VII ст. Поселення ж у Радванці, Горянах, Доманинцях існували у VIII – IX ст. [13, с. 228].

Крім вивчення слов'янської матеріальної й духовної культури, потребує меншої уваги з'ясування питання, хто був її творцем. Дати остаточну відповідь досить важко, оскільки писемні джерела доволі скупі й не завжди точні, археологічні - ще недостатні. Зрештою, вчені на основі аналізу наявних джерел, зокрема, вивчення розміщення слов'янських племен за даними "Повісті минулих літ", порівняння їх з археологічними даними дійшли висновку, що мешканцями північно-східних Карпат у другій половині I тис. н.е. були племена білих (західних) хорватів. Ми не будемо тут вступати в дискусію, яка ведеться вже не одне десятиліття стосовно походження, локалізації та місця хорватів у процесах слов'янізації. Лише підкреслимо, що ці племена на північно-східному підгір'ї

Карпат - це давнє населення, а їх коріння слід шукати в межиріччі Верхнього Дністра й Пруту. Найбільш інтенсивне заселення хорватами Верхнього Потисся відбувалось протягом VI – VII ст. у зв'язку з аварською інвазією. Сюди вони проникали через Верецький, Ужоцький, Яблуницький, Лупківський перевали, які здавна служили містком між Центральною і Східною Європою, оселялись малими групами на найбільш придатних для рільництва землях, розташованих у природно укріплених місцевостях Притиської рівнини й на південних відрогах Карпат.

За останні роки в науковій літературі з'явилась гіпотеза, що цими племенами були згадувані в "Повісті минулих літ" дуліби. Вони фіксуються на суміжних з хорватами територіях. При цьому звертається увага на численні етноніми, які відображають міграцію дулібів до приходу авар та їх вторгнення у різні регіони, в тому числі й у Верхнє Потисся. Прихильники цієї точки зору вважають, що під тиском аварів наприкінці VII ст. у регіон проникає хвиля слов'янського населення з півдня, яке принесло так званий подунайський тип кераміки, виготовлений на ручному гончарному крузі. [Котигорошко, 2005, с. 365]. Думається, що подальші дослідження повинні або підтвердити, або спростувати цю думку.

Висновки.

Слов'янські угруповання заселяли Верхнє Потисся протягом значного проміжку часу, який охопив період від VI до X – XI ст. Цей процес був не одноразовим заходом, а здійснювався кількома хвилями в залежності від історичних обставин й часу, набуваючи то тихого, "оксамитового", то бурхливого інвазійного характеру. Археологічні джерела вказують на те, що матеріальна культура верхньопотиських слов'ян була тісно пов'язана зі слов'янським етносом Правобережжя Дніпра, відомого за артефактами празько-корчакської й райковецької культур. Спільні риси виступають у топографії

поселень, житловому будівництві, поховальному ритуалі, кераміці і т.п.

Усе вищевикладене свідчить, що вивчення давніх слов'ян Верхнього Потисся є доволі складною й багатогранною проблемою. А тому вимагає подальшої розробки з використанням серед іншого і нових археологічних джерел в координації зусиль учених Карпатського басейну.